



جین دمن مک اولیف
مترجم، مفسر (ضایی هفتاد)

پیشگفتار

تعالیم هدایت بخش قرآن که چون شمعی فروزان فرا روی انسان هاست، از صدر اسلام تا کنون مورد توجه محققان علوم قرآنی قرار گرفته است. آنان حاصل پژوهش‌ها و تدبرهای خود را پیرامون این کتاب آسمانی در قالب کتاب‌ها و دایرة المعارف‌ها به جهان علم عرضه نموده‌اند. از جمله آنها دایرة المعارف قرآن (Encyclopaedia OF The Quran) بوده که در ۵ جلد توسط انتشارات بریل در شهر لیدن (هلند) منتشر شده است. سر ویراستار این دایرة المعارف خانم جین دمن مک اولیف است. که چهار تن از معروف‌ترین قرآن پژوهان و اسلام شناسان غربی، وی را در این راه یاری کردند. این چهار تن عبارتند از: کلود ژیلو، از دانشگاه اکس - آن پروانس (فرانسه)، ویلیام گراهام، از دانشگاه هاروارد (آمریکا)، و داد قاضی، از دانشگاه شیکاگو (آمریکا)، اندر ریپین، از دانشگاه ویکتوریا (کانادا). البته مونیک برناردز و ولیج من، از دانشگاه گرونینگن (هلند) و جان نواس، از دانشگاه کاتولیک لیوون، هیأت ویراستاران اصلی را یاری دادند.

همچنین هیأت مشاوران ارشد در این دایرة المعارف عبارتند از: نصر حامد ابوزید، از دانشگاه لیدن (هلند)، محمد ارکون، از دانشگاه سوربن (فرانسه)، گرهارد بورینگ، از دانشگاه بیل (آمریکا)، جرالد هاوتینگ، از دانشگاه لندن (انگلستان) فرد لیمهاوس، از

دانشگاه گرونینگن (هلند)، انگلیکا نیورت، از دانشگاه برلین (آلمان).

هر یک از مقالات کوتاه یا بلند این دایرة المعارف، نوشته یکی از محققان مسلمان و غیر مسلمان است که در دانشگاه‌های اروپا، کانادا، آمریکا، و نیز برخی کشورهای اسلامی به تدریس و تحقیق در زمینه مطالعات قرآنی اشتغال دارند. از جمله مؤلفان مسلمان این دایرة المعارف، می‌توان به نصر حامد ابوزید (مصری)، محمد علی امیر معزی (ایرانی)، محمد ارکون (الجزایری)، وائل حلاق (فلسطینی)، مستنصر میر (پاکستانی)، عبدالعزیز ساشادنی (تانزانایی) و محسن ذاکری^۱ (ایرانی) اشاره کرد.

همچنین شماری از قرآن پژوهان معروف غربی مانند هربرت برگ، هربرت بوسه، فردریک دنی، هربرت آیزنشتادین، ریچارد مارتین، هارالد موتسکی، اندرو ریپین، اری ربین، مایکل سلز و آلفورد ولج، تألیف بخشی از مقالات دایرة المعارف قرآن را بر عهده داشته‌اند. طرح تدوین و انتشار دایرة المعارف قرآن، نخستین بار در سال ۱۹۹۳ در ملاقات میان خانم مک اولیف و آقای پری بیرمان از مسئولان انتشارات بریل مطرح شده و بلافاصله پس از تأیید و قبول آن از سوی این انتشاراتی مهم، چهار تن از محققان قرآن پژوه غربی به نام‌های و داد قاضی، کلود ژیلیو، ویلیام گراهام و اندرو ریپین، شورای ویراستاری این دایرة المعارف را تشکیل دادند.

اینان با دعوت از معروف‌ترین نویسندگان و محققان قرآنی در دانشگاه‌های سراسر جهان، کوشیده‌اند کتابی مرجع در مطالعات قرآنی امروزی فراهم آورند که در این حوزه تخصصی، جدیدترین اطلاعات و پژوهش‌ها را به خوانندگان و علاقه‌مندان مباحث قرآنی ارائه دهند. این طرح، مشابه طرح انتشار دایرة المعارف اسلام، توسط همین ناشر در لیدن (هلند) است که به گونه‌ای بسیار وسیع‌تر، به تمامی مباحث و مطالعات اسلامی می‌پردازد. با این همه، نباید از یاد برد که مقالات دایرة المعارف قرآن همگی صرفاً از منظر قرآنی و یا مرتبط با قرآن تألیف شده‌اند، اما در دایرة المعارف اسلام، نگاه مؤلفان وسیع‌تر و کلی‌تر است و به همین جهت بسیاری از مدخل‌های دایرة المعارف قرآن در دایرة المعارف اسلام وجود ندارد.

از آنجا که قصد سر ویراستار و هیأت ویراستاری این دایرة المعارف، تهیه دانشنامه‌ای جامع و مرجع در حوزه مطالعات قرآنی بوده است، اعتنای ایشان به مباحث قدیم و

موضوعات جدید به یکسان است. بر این اساس، مدخل‌های این دایرة المعارف بر دو گونه‌اند: گونه نخست که اکثریت مقالات را تشکیل می‌دهند، به معرفی شخصیت‌های مهم، مفاهیم، مکان‌ها، ارزش‌ها و حوادث مهمی می‌پردازند که مستقیماً در خود قرآن به آنها اشاره شده است و یا اموری هستند که اهمیت و ارتباط نزدیکی با متن قرآن دارند. نمونه آنها مقالات ابراهیم، هارون، علی بن ابی طالب، کهف، ارتداد، تابوت عهد، عرفات، تدفین، بدر، بسمله، نسخ، و جزء آن است. دسته دوم از مقالات این دایرة المعارف، به مباحث و موضوعات مهم حوزه مطالعات قرآنی می‌پردازد.

چند نمونه از این دست مدخل‌ها عبارتند از: پژوهش‌های قرآنی معاصر، رایانه‌ها و قرآن، هنر، معماری و قرآن،^۲ کنترل موالید، باستان‌شناسی و قرآن و زبان و خط عربی. در این هر دو دسته مقالات، هم اطلاعات و منابع کهن اسلامی، و هم تحقیقات، نظریات و متون جدید قرآنی، مد نظر بوده است.

بررسی مقالات نشان می‌دهد که مسئولان علمی دایرة المعارف قرآن (EQ) در انتخاب و گزینش مؤلف بر تخصص و زمینه تحقیقاتی هر یک از مؤلفان تأکید ورزیده و سعی داشته‌اند تا تألیف مقالات مهم را به کسی بسپارند که در آن زمینه صاحب نظر بوده و تألیفاتی علمی-پژوهشی داشته باشد. برای نمونه تألیف مقاله پر اهمیت «اسباب النزول» به قرآن پژوه معروف انگلیسی، آقای اندرو ریپین سفارش داده شده که به صورت تخصصی در این موضوع به پژوهش پرداخته و پایان نامه دکترای وی با عنوان «متون اسباب النزول قرآنی: بررسی کاربرد و تحول آن» است.

خانم زاینه اشمیتکه مؤلف کتاب اندیشه‌های کلامی علامه حلی نیز که به همراه مارتین مکدرموت و زیر نظر پروفیسور ویلفرد مادلونگ، تأثیر و تأثر و ارتباط آرا و اندیشه‌های متکلمان بزرگ شیعه با مکتب کلامی اعتزال را بررسی کرده، تألیف مقاله مهم «معتزله» را عهده دار شده است.

در انتخاب و نامگذاری مدخل‌های این دایرة المعارف، شیوه‌ای رعایت شده است که در دایرة المعارف اسلام سابقه ندارد. ویراستاران و هیأت علمی این دایرة المعارف در نامگذاری مدخل‌ها، بنا را بر انگلیسی بودن واژه‌ها گذاشته‌اند و معروف‌ترین اصطلاحات و اسامی اسلامی را بر مبنای تلفظ عربی شان آوانگاری نکرده‌اند، بلکه همواره کوشیده‌اند تا حد امکان

از معادل‌های انگلیسی و لاتین متداول در متون و ادبیات غربی استفاده کنند. مثلاً به جای نسخ (Nackh)، از Abrogation و به جای (Tashbih)، از Anthropomorphism و به جای جاهلیت (Jahiliyyat) از ترکیب Age Of Ignorance استفاده کرده‌اند. ایشان حتی اسامی خاص و اعلامی چون آدم، ابراهیم، هارون، هابیل، قایل، یاجوج و ماجوج، و مانند آن را همانند دایرة المعارف اسلام بر اساس تلفظ عربی آوانگاری نکرده‌اند، بلکه بر مبنای ادبیات کتاب مقدس، معادل‌های انگلیسی آنها را به کار برده‌اند.

البته اگر اسم خاص یا اصطلاحاتی که به عنوان یک مدخل به کار گرفته شده، معادلی در زبان لاتین نداشته باشد، بر مبنای تلفظ عربی اش آوانگاری شده است؛ مانند همه نام‌ها و اسامی خاص مربوط به حوزه اسلام نظیر علی بن ابی طالب، ابوبکر، حمزه بن عبدالمطلب و فاطمه که در متون مقدس غربیان بکار نرفته و اصطلاحاتی نظیر جن، مصحف، معتزله، ناموس، حنیف، برزخ و بسمله که تنها در حوزه اسلام مطرح شده است. این روش هر چند برای غربیان مفهوم‌تر و مقبول‌تر است، این ایراد را دارد که از سیستم جامعی جهت ارجاع مدخل‌های هم معنا، بی بهره است.^۳

به لحاظ اهمیت نقطه نظرات مستشرقان پیرامون مباحث اسلامی، در این نوشتار ترجمه یکی از مقالات دایرة المعارف مذکور تحت عنوان «فاطمه» ارائه خواهد شد.

مؤلف این مقاله خانم جین دمن مک اولیف، استاد کنونی مطالعات اسلامی در دانشگاه جرج تاون (آمریکا) است که پیش‌تر از او یاد شد. وی در سال ۱۹۷۹ فوق لیسانس خود را در زمینه مطالعات ادیان، از دانشگاه تورنتو (کانادا) دریافت کرده و در سال ۱۹۸۴ موفق به کسب دکتری مطالعات اسلامی از همان دانشگاه شده است. وی از سال ۱۹۸۶ تا ۱۹۹۲ در دانشگاه‌های: امورای (Emory)، آتلانتا (Atlanta) و جورجیا (Georgia) به تدریس مطالعات دینی و اسلامی مشغول بوده، و از سال ۱۹۹۲ تا ۲۰۰۰ استاد مطالعات اسلامی در دانشگاه تورنتو بوده است.

بیشتر مقالات و کتاب‌های مک اولیف درباره مسیح، مسیحیت و مسیحیان از منظر قرآن است. عناوین پاره‌ای از کتاب‌ها و مقالات وی چنین است: مسیحیان در قرآن و تفسیر؛ برگزیده تمام زنان عالم: مریم و فاطمه در تفاسیر قرآن؛ شناخت صابتن در تفاسیر قرآن؛ بافت قرآنی تحقیقات مسلمانان درباره تورات و انجیل؛ اهل کتاب در یک تفسیر

فارسی؛ دیدگاه‌های طبری و ابن کثیر در باب تأویل قرآن و رزق در قرآن.
مقاله فاطمه دارای تصاویری از دست نوشته‌های سوره فاطمه به خط نسخ، ریحان و
ثلث است.

تنها فرزند محمد از نخستین همسرش خدیجه است که تا زمان وفاتش زنده ماند. نام
فاطمه در قرآن نیامده است، اما متون تفسیری^۴ طراز اول، برخی آیات را با او و همسر و
فرزندانش مرتبط دانسته‌اند. شخصیت فاطمه به عنوان کسی که نزدیک‌ترین پیوند نسبی^۵
را با شخص پیامبر دارد، به ویژه در اسلام شیعی، نوعی سیره نویسی و نیز آئین‌های دعا و
توسل را ایجاد کرده است.^۶

مهم‌ترین آیات قرآن که مفسران به فاطمه ربط داده‌اند، آیه ۳۳ سوره احزاب و آیه ۶۱
سوره آل عمران است. در نخستین آیه به «اهل بیت» اشاره می‌شود که معمولاً اهل بیت به
معنای محمد، فاطمه، همسرش علی بن ابی طالب و پسرانش حسن و حسین تفسیر شده
است و این معنا از دیگر معانی دقیق‌تر است. (طبری، تفسیر، ج ۲۲، ص ۸-۶ که روایتی منسوب به
عکرمه را هم ذکر می‌کند، می‌گوید مراد از اهل البیت تنها همسران پیامبر است؛^۷ ابن الجوزی، زاد، ج ۶،
ص ۳۸۱، ترتیب ترجیح موارد بیان شده در معنای اهل بیت را برعکس می‌کند). بنابر بعضی روایات،
پیامبر خانواده‌اش را به شکلی واقعی یا نمادین به زیر عبای خویش گرفته است.^۸ این
روایات لقب دیگری را نیز برای این پنج تن فراهم آورده‌اند: «اهل الکساء» (برای اطلاع از رابطه
فاطمه و عایشه همسر پیامبر، قس، طبری، تفسیر، ج ۲۲، ص ۸-۷، Politics, Spellberh, ۷-۳۴، و نیز
ن. ک. به مقاله عایشه بنت ابی بکر).

در آیه ۶۱ سوره آل عمران مجادله‌ای گنجانده شده است: «بیاید پسرانمان و پسرانتان
و زنانمان و زنانتان و ما خویشان نزدیک و شما خویشان نزدیک خود را فرا خوانیم، سپس
مباهله کنیم و لعنت خدا را بر دروغگویان قرار دهیم» (ثم نبتهل فنجعل لعنت الله علی
الکاذبین). مفسران مسلمان «سبب نزول»^۹ این آیه را ماجرای می‌دانند که در طی آن پیامبر
به هیأت نمایندگی مسیحیان^{۱۰} نجران پیشنهاد داد، هر دو طرف برای اثبات ادعایشان به
درگاه خداوند دعا کنند (مباهله). محمد برای تأکید بر حقایق ادعاهای الهی خود،
خانواده‌اش از جمله فاطمه را گواه و ضامن قرار داد. روایت تفسیری درباره آیه ۴۲ سوره
آل عمران «و هنگامی را که فرشتگان»^{۱۱} گفتند: «ای مریم! خداوند تو را برگزیده و پاک

ساخته و تو را بر زنان جهان (العالمین) برتری داده است»، ستایش آیه مذکور از مریم، مادر عیسی را به تکریم فاطمه نزد مسلمانان ربط داده است. (Chosen, McAuliffe, ۲۴-۱۹) مبنای این رابطه، چند گونه حدیث ۱۲ است که در آن محمد برترین زنان همه دوران را: مریم، آسیه (زن فرعون)، خدیجه و فاطمه برمی شمارد (طبری، تفسیر، ج ۳، ص ۲۶۳؛ رازی، تفسیر، ج ۸، ص ۴۶؛ اما قس. تفسیر شیعی چون ابوالفتح رازی، روح، ج ۳، ص ۷-۳۶ و مولا فتح الله کاشانی، منهاج، ج ۲، ص ۲۲۴، که بر برتری مطلق فاطمه اصرار می ورزند).

متون شیعی رابطه مریم و فاطمه را به طور مبسوط شرح می دهند و هر دو را زنانی رنج کشیده می دانند، فاطمه مرگ پدر را به سوگ نشست و هر دو مادر [مریم و فاطمه] به چشم سر یا به چشم دل، شاهد قساوت روا داشته بر پسرانشان بودند. سیره نامه هایشان چنان در هم آمیخته است که یکی از القاب منسوب به فاطمه، مریم الکبری یعنی مریم بزرگتر است. (۲۷، Chosen, Mc Auliffe, Women, Stowasser, ۸۰)

اسلام شناس فرانسوی معاصر، لوئی ماسینیون، از این رابطه میان فاطمه و مریم، نوعی تأویل روحانی ارائه کرده است. مصادره شخصیت فاطمه را در منابع گوناگونی می توان یافت، از جمله: آثار نیایشی معاصر (Biographie de Fatima az Zahra, ۱۸-۱۰۹؛ Fatima, Rahim, ۱۶-۱۸)، مجموعه آثار روایی مالایایی (Wieringa, does traditional) و نوشته های انقلابی نظریه پرداز ایرانی، علی شریعتی (وفات ۱۹۹۷).

تعلیقات مترجم

تعلیق الف: مفسران در سبب نزول آیه ۶۱ سوره آل عمران گفته اند: هیأت نجرانی مرکب از عاقب و سید و گروهی که با آنها بودند به نزد پیامبر (ص) آمدند و پس از مذاکرات با حضرت رسول، آن حضرت آنها را به مباحله دعوت کرد. هیأت نجران تا فردای آن روز از حضرتش مهلت خواستند و پس از مراجعه به شخصیت های نجران، اسقف به آنها گفت:

شما فردا به محمد نگاه کنید، اگر با فرزندان و خانواده اش برای مباحله آمد، از مباحله با او بترسید، و اگر با یارانش آمد با او مباحله کنید. فردا که شد، پیامبر (ص) آمد در حالی که دست علی بن ابی طالب (ع) را گرفته بود و حسن و حسین (ع) در پیش روی او راه می رفتند و

فاطمه (ع) پشت سرش بود. نصاری نیز بیرون آمدند در حالی که اسقف آنها پیشاپیششان بود. هنگامی که نگاه کرد که پیامبر (ص) با آن چند نفر آمدند، درباره آنها سؤال کرد. به او گفتند این پسر عمو و داماد او و محبوب ترین خلق خدا نزد اوست و این دو پسر، فرزندان دختر او از علی (ع) هستند، و آن بانوی جوان دخترش فاطمه (س) است که عزیزترین مردم نزد او و نزدیک ترین افراد به قلب او است. سید به اسقف گفت: برای مباحله قدم پیش گذار. گفت: نه، من مردی را می بینم که نسبت به مباحله با کمال جرأت اقدام می کند. و من می ترسم راستگو باشد، و اگر راستگو باشد، به خدا یک سال بر ما نمی گذرد در حالی که در تمام دنیا یک نصرانی که آب بنوشد وجود نداشته باشد.

اسقف به پیامبر اسلام (ص) عرض کرد: ای ابوالقاسم، ما با تو مباحله نمی کنیم بلکه مصالحه می کنیم، با ما مصالحه کن. پیامبر (ص) با آنها مصالحه کرد. (ن. ک: ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲، ص ۵۷۹-۵۷۸، انتشارات دارالکتب اسلامی، تهران، ۱۳۷۴ ه. ش)؛ ابوالفتح رازی، روض الجنان و روح الجنان، ج ۴، ص ۳۶۷-۳۵۹، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۴۰۸ ه. ق.)).

تعلیقهُ ب: قرآن در آیه ۴۲ سوره آل عمران می فرماید: «خداوند مریم را بر زنان جهان برتری داده است» که مراد از آن، برتری حضرت مریم بر زنان عصر خود اوست و این عبارت قرآنی با آنچه که درباره حضرت فاطمه (س) رسیده است؛ که برترین بانوی جهان است، هیچ گونه منافاتی ندارد. زیرا در روایات متعددی از پیامبر (ص) و امام صادق (ع) نقل شده که مریم بانوی زنان زمان خود بوده اما فاطمه بانوی همه زنان جهان از اولین و آخرین است. (ن. ک: فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۷۴۶، انتشارات دارالمعرفه، بیروت، ۱۴۰۶ ه. ق.)؛ محمد بن حسن طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۴۵۶، انتشارات داراحیاء التراث العربی، بیروت، بی تا)

۱. محسن ذاکری (ایرانی)، مؤلف مقاله حکمیت در دایرة المعارف قرآن بوده که راقم این سطور آن را ترجمه و در نشریه گلستان قرآن شماره ۱۷۶، سال هفتم، خرداد ۱۳۸۳ ه. ش منتشر شده است. *م
۲. مقاله هنر، معماری و قرآن، به قلم الگ گرابار است و توسط نگارنده این سطور ترجمه و در نشریه اسلام پژوهی، شماره اول، پاییز و زمستان ۱۳۸۳ ه. ش منتشر شده است. *م
۳. برای اطلاع بیشتر از دایرة المعارف قرآن: ن. ک: به مقاله «آسیب شناسی با دایرة المعارف قرآن»، مرتضی کریمی نیا، در

شماره ۸۶، نشریه گیلستان قرآن، تهران ۱۳۸۰ هـ. ش؛ انتشار جلد سوم دایرة المعارف قرآن (EQ)، علیرضا بهار دوست، در شماره ۷۳ نشریه کتاب ماه دین، تهران ۱۳۸۲ هـ. ش؛ پیشگفتار دایرة المعارف قرآن، جین دمن مک اولیف، انتشارات بریل، لیدن (هلند)، ۲۰۰۱ میلادی. «م»

۴. ن. ک: به مقاله «Exegesis Of Quran: Classical And Medieval» (تفسیر قرآن: دوران کلاسیک و قرون وسطی)، در دایرة المعارف قرآن.

۵. ن. ک: به مقاله «Blood And Blood Clot; Kinship» (خون و علقه؛ خوبشاوندی)، در همین دایرة المعارف قرآن.

۶. ن. ک: به مقاله «SHiism And The Quran» (تشیع و قرآن)، در همین دایرة المعارف.

۷. ن. ک: به مقاله «Wives Of The Prophet» (همسران پیامبر)، در همین دایرة المعارف.

۸. ن. ک: به مقاله «Clothing» (پوشاک)، در همین دایرة المعارف.

۹. ن. ک: به مقاله «Occasions Of Revelation» (اسباب النزول)، در همین دایرة المعارف.

۱۰. ن. ک: به مقاله «CHRistians And CHirstianity» (مسیحیان و مسیحیت)، در همین دایرة المعارف.

۱۱. ن. ک: به مقاله «Angel» (فرشته)، در همین دایرة المعارف.

۱۲. ن. ک: به مقاله «HADith And The Quran» (حدیث و قرآن)، در همین دایرة المعارف.



مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی



سوره الفاتحه که روی استخوان کتف شتر حکاکی شده است، بدون تاریخ.

با سپاس از کتابخانه دانشگاه پرینستون، بخش کتاب‌های نایاب و مجموعه‌های نفیس (بخش دست نوشته‌ها، سومین مجموعه اسلامی، شماره ۲۹۵)